

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.37, 2026 pp.23-42

Receive: 05/08/2024 Accepted: 01/12/2025

A Comparative Study of Ghiyath al-Din Dashtaki's and Ayatollah Javadi Amoli's Views on the Factors of Spiritual Wayfaring from a Foundational Perspective

Mehri Mehrabi Foudani

Ph.D. Student of Islamic Philosophy and Theology, Isf.C, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

mehri.mehri9518@gmail.com

Seyyed Hossein Vaezi*

Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Isf.C, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

sh.vaezi@lau.ac.ir

Azam Rejaji

Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Isf.C, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

A.rejli@lau.ac.ir

Abstract

The spiritual journey in Islamic wisdom aims at reaching the highest stage of perfection, which is direct intuitive knowledge of the Divine Reality. Achieving this goal demands accurate cognition, spiritual refinement, and guidance under a qualified master. This study examines the factors underlying spiritual wayfaring by comparing the foundations of Ghiyāth al-Din Dashtaki and Ayatollah Javadi Amoli. The research investigates how their philosophical premises shape their interpretation of spiritual stages and moral transformation, and how their mystical frameworks display shared roots despite temporal and intellectual distance. The analysis demonstrates that central elements such as rational contemplation, divine unity, ethical discipline, and existential poverty hold pivotal significance in defining the structure of the mystical path. Methodologically, this work adopts a descriptive–analytical approach and relies on primary mystical texts and philosophical sources. Based on this comparative reading, Dashtaki divides spiritual progress into preliminary preparations, principal foundations, and complementary perfections, each associated with specific virtues and psychological states. Conversely, Javadi Amoli grounds spiritual ascent in poverty (faqr), guardianship (wilāyah), and the fourfold journeys, culminating in unity and annihilation. Although the two scholars differ in emphasis—particularly regarding the social dimension of spirituality in Javadi Amoli's thought—the similarities suggest continuity across intellectual traditions. The study concludes that their perspectives converge on a unified theocentric model in which mystical insight is inseparable from philosophical reasoning.

Keywords: Knowledge, Wayfaring, Station, Javadi Amoli, Ghiyāth al-Din Dashtaki.

---

*Corresponding author

Mehrabi Fodani, M. , Vaezi, S. H. and Rejaji, A. (2026). Examining Ghiyasuddin Dashtaki and Javadi Amoli's views on the factors of behavior with a foundational analysis. *Comparative Theology*, 17(3), 23-42.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2025.142009.1914

Introduction

A central enterprise in Islamic philosophy and mysticism is to interpret spiritual wayfaring not merely as a personal ethical effort but as a disciplined process grounded in ontological certainty and epistemic orientation. The present study seeks to compare Ghiyāth al-Din Dashtaki and Ayatollah Javadi Amoli in terms of the foundational elements that define spiritual advancement in their thought. Although the two thinkers lived in distant intellectual environments, the underlying continuity of Islamic metaphysical discourse creates a fertile ground for examining their shared assumptions. Accordingly, this research aims to understand how foundations such as rational demonstration, illumination, anthropology, and the nature of existence influence the structure of the mystical path.

Despite the abundance of literature on the mystical teachings of Javadi Amoli, studies presenting a structured comparison between him and Dashtaki are scarce. Moreover, due to historical and textual limitations, Dashtaki's writings are relatively scattered and occasionally attributed to later scholars. This has constrained accurate scholarly reconstruction but has simultaneously made the comparative perspective more valuable. The significance of the research is twofold. First, from a theoretical perspective, it highlights the continuity of Islamic wisdom from classical Peripatetic philosophy through Illuminationism to contemporary Transcendent Theosophy. Second, at a practical level, the comparison helps clarify how intellectual principles translate into moral conduct and spiritual transformation. Thus, exploring the philosophical premises behind wayfaring provides insights into the dynamic interplay between metaphysical knowledge and ethical refinement in Islamic spirituality.

Materials and Methods

Considering its objectives, this study adopts a fundamental research design grounded in descriptive–analytical reasoning. Data collection was conducted through a classical library-based method, including printed manuscripts, edited texts, thematic studies, and academic databases. After extracting source material, the content was systematically categorized according to major themes such as ontology, epistemology, anthropology, and practical mysticism.

The research proceeds by coding conceptual indicators, classifying the terms used by the two scholars, and identifying correspondences between their metaphysical assumptions and their spiritual frameworks. After establishing these correlations, the study applies comparative interpretation, assessing similarities and differences regarding the stages, conditions, and ultimate goals of wayfaring. Thus, the methodological framework integrates historical reading, conceptual reconstruction, critical comparison, and thematic synthesis.

Research Findings

The comparative analysis reveals that both Dashtaki and Javadi Amoli perceive spiritual wayfaring as a structured ascent that integrates psychological reformation, metaphysical realization, and ethical purification. Dashtaki proposes a tripartite structure comprising preparatory virtues, principal foundations, and complementary achievements. Key notions such as resolve, sincerity, worship, seclusion, and unity are presented not merely as moral traits but as existential transformations rooted in ontological unity and illuminative knowledge. His classification draws heavily on Peripatetic reasoning while simultaneously admitting illuminative intuition, thereby merging rational discipline with experiential unveiling.

In contrast, Javadi Amoli frames wayfaring through an integrated view of anthropology and ontology, especially emphasizing poverty, guardianship, and the four symbolic journeys. His analysis differs in highlighting social and communal dimensions, situating spiritual advancement within the civilizational mission of divine monotheism. Although he relies on earlier Sufi heritage, his approach is deeply affected by the principles of Transcendent Philosophy, particularly gradational existence and intellectual witnessing. Consequently, while differences in vocabulary and emphasis occur, the convergence of both thinkers lies in their view of spiritual realization as a movement toward unity, annihilation in God, and the harmonization of reason and mystical experience.

Discussion of Results and Conclusions

The findings of this research indicate that the spiritual teachings of both Dashtaki and Javadi Amoli emerge from systems in which metaphysics provides the structural foundation of moral practice. Dashtaki, as an intermediary figure between Peripatetic and Illuminationist traditions, paved the intellectual ground for synthesizing rational inquiry with mystical unveiling. His model of wayfaring incorporates notions of self-transformation, inner witnessing, unity, and existential refinement. Javadi Amoli, inheriting the philosophical legacy of Mullā Ṣadrā, expands this synthesis through rational precision and metaphysical argumentation, while simultaneously grounding spiritual progress in social responsibility and theological guardianship.

From a comparative viewpoint, their shared insistence on revelation-centered certainty demonstrates that Islamic mysticism is not autonomous from philosophy but is structured by it at its deepest levels. Philosophy shapes definitions of human identity, spiritual capacity, and the ontological hierarchy leading toward divine union. Mysticism, in turn, transforms philosophical propositions into lived experience and existential realization. Therefore, this research shows that both thinkers ultimately arrive at the same integrative horizon: rationally grounded spirituality, in which the soul ascends through graded existential intensification until achieving unity, witnessing, and annihilation. The convergence of two different historical figures thus reflects the persistent logic of Islamic wisdom in harmonizing intellect, experience, and revelation.

مقایسه دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی و جوادی آملی درباره عوامل سلوک با نگاه مبناشناختی

مهری مهرابی‌فودانی، دانشجوی دکتری گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

mehri.mehri9518@gmail.com

سیدحسین واعظی* ، دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

sh.vaezi@lau.ac.ir

اعظم رجالی، استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

A.rejli@lau.ac.ir

چکیده

سالک در سلوک حقیقی با شناخت و معرفت صحیح و با راهنمایی مرشدی که خود طی طریق کرده، می‌تواند به والاترین کمال خود که شهود ذات حق است، برسد. نوشتار پیش رو عوامل سلوک را با نگاه مبناشناختی از دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی و جوادی آملی مقایسه می‌کند تا رابطه مبانی فلسفی و روش‌های سلوک و همچنین، رابطه میان آرای دو اندیشمند را بررسی کند. این پژوهش از نظر روش توصیفی - تحلیلی است. دشتکی مراتب سلوک را در قالب مقاماتی مانند عزم و اصولی مانند زهد و تفکر و متممات سلوک مانند توحید، اتحاد و وحدت برمی‌شمارد. در سوی دیگر، جوادی آملی از فقر، ولایت و... به عنوان عوامل سلوک، از سفرهای چهارگانه به عنوان مراحل سلوک و از شهود، وحدت و فنا به عنوان غایت سلوک نام برده است. با مقایسه بین روش‌های سلوک و مبانی، دیده می‌شود عوامل سلوک از دیدگاه این دو اندیشمند تحت تأثیر اندیشه‌های ایشان در هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی آنها هستند. این دو دیدگاه با وجود شباهت‌های زیادی که نشان‌دهنده تأثیرپذیری احتمالی هستند، در بعضی موارد تفاوت دارند، از جمله تأکید جوادی آملی بر عقلانیت و جنبه اجتماعی عرفان در آثار او.

واژه‌های کلیدی

معرفت، سلوک، مقام، جوادی آملی، غیاث‌الدین دشتکی.

*مسئول مکاتبات

مهرابی‌فودانی، مهری، واعظی، سیدحسین و رجالی، اعظم. (۱۴۰۵). مقایسه دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی و جوادی آملی درباره عوامل سلوک با نگاه مبناشناختی، *الهیات تطبیقی*، ۱۷ (۳)، ۲۳-۴۲.

۱- مقدمه

سلوک در اصطلاح عرفان، کوششی را می‌گویند که سالک در راه خدا می‌کند تا به کمال مقصود رسد (گوهرین، ۱۳۶۷، ص. ۶۵). از دیرباز، پیران طریقت هر کدام به سبک خود عوامل سلوک و آفت‌های مقامات و منازل سلوک را گوشزد کرده‌اند. غیاث‌الدین دشتکی که علاوه بر علوم مختلف، در عرفان و اخلاق متبحر بوده است، با مطرح کردن عوامل و مقامات به سبک فلسفی و عرفانی خود، مسیری روشن پیش روی طالبان حقیقت گشوده است. متأسفانه، به دلیل اختلافی که بین حاکمان صفوی و غیاث‌الدین دشتکی ایجاد شد، کتاب‌های وی نسخه‌برداری نشدند و همین امر باعث شد بعد از وی کسانی کتاب‌های او را به خود نسبت دهند (کاکایی، ۱۳۸۷، ص. ۷۸). همچنین، وی نظر نهایی خود را درباره عوامل سلوک به صراحت در کتاب *الحکم و المعارف المنصوریه* بیان کرده است (کاکایی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷)؛ ولی با تلاش‌های انجام‌شده در حین انجام پژوهش، متأسفانه این کتاب در دسترس نیست و از این رو، در طول بررسی بسیاری مطالبی که از آرای دشتکی به دست آمده، ترجمه، تصحیح و شرح *رسالة منازل السائرین* توسط کاکایی است.

جوادی آملی یکی از رهروان و شارحان مکتب حکمت متعالیه شناخته می‌شود. کتاب *رحیق مختوم* ایشان به عنوان یک اثر فلسفی، هماهنگی برهان، عرفان و قرآن را به نمایش می‌گذارد. در این مقاله هم هماهنگی آرای فلسفی و سلوکی دو اندیشمند و هم از آنجا که ملاصدرا از دشتکی به نیکی و به عنوان «المنصور المویّد در عالم الملکوت» یاد می‌کند (شیرازی، ۱۹۸۱، ج. ۸۶/۶)، اثرگذاری آرای دشتکی بر حکمت متعالیه را بررسی می‌کنیم.

۱-۱- اهداف پژوهش

الف) هدف اصلی: بررسی و مقایسه عوامل سلوک با نگاه مبناشناختی از دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی و جوادی آملی است.
ب) پرسش کلی پژوهش: عوامل سلوک و مبانی فکری از دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی در مقایسه با دیدگاه جوادی آملی در این خصوص چگونه است؟

پ) پرسش‌های جزئی:

- ۱- عوامل سلوک از دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی چیستند؟
- ۲- مبانی فکری و فلسفی غیاث‌الدین دشتکی چیستند؟
- ۳- عوامل سلوک از دیدگاه جوادی آملی چیستند؟
- ۴- مبانی فکری و فلسفی جوادی آملی چیست؟
- ۵- آیا روش‌های سلوکی غیاث‌الدین دشتکی و جوادی آملی با مبانی فکری و فلسفی آنها در ارتباط هستند؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه عبارت‌اند از:

عرفای اسلامی از دیرباز رساله‌ها و آثاری برای بیان عوامل سلوک ارائه کرده‌اند که تاریخ اولین نوشته‌ها به قرن سوم هجری می‌رسد. پاره‌ای از این نوشته‌ها عبارت‌اند از: ۱- *مواطن العباد* نوشته محمد ابراهیم ابی حمزه (۲۶۹ق) و ۲- *مقامات القلوب* نوشته ابی الحسین نوری (۲۹۵-۲۲۵ق).

در نوشته‌های معاصر، منابعی متعدد سلوک عرفانی جوادی آملی را بررسی کرده‌اند، از جمله:

رودگر (۱۳۹۰) مقاله‌ای تحت عنوان «شناخت‌های لازم در سلوک عملی با نظر به آرای جوادی آملی» نوشته است.

جعفری (۱۳۹۵) پایان‌نامه خود را تحت عنوان «انسان‌شناسی از دیدگاه جوادی آملی» به نگارش درآورده است، ولی در پژوهش حاضر، نظریه‌های ایشان با تحلیل مبناشناختی با غیاث‌الدین دشتکی مقایسه شده است.

کاکایی (۱۳۸۷) در مقاله خود که بعدها آن را به صورت کتاب تحت عنوان غیاث‌الدین منصور دشتکی و فلسفه عرفان درآورده است، احوال غیاث‌الدین دشتکی و چندین شخصیت مکتب شیراز را شرح داده است. وی در بخش دیگر کتاب، منازل السائرین و مقامات العارفین غیاث‌الدین دشتکی را تصحیح و ترجمه کرده و شرح داده است که در این پژوهش نقش محوری دارد.

زارع و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «غیاث‌الدین منصور دشتکی میان دو راهی وحدت شهود و وحدت وجود» آورده است غیاث‌الدین دشتکی میان اعتقاد به وحدت وجود و وحدت شهود سرگردان است ولی در آثار متأخر خود نظریه وحدت شهود غالب تر است. ولی در تحقیق حاضر همه عوامل سلوک با نگاه مبنا شناختی مورد مقایسه انجام گرفته است.

۱-۳- محدودیت‌های پژوهش

نبود منبع کافی درباره غیاث‌الدین دشتکی محدودیت اصلی این پژوهش بوده است. به دلیل اختلافی که بین حاکمان صفوی و دشتکی ایجاد شد، کتاب‌های وی یا نسخه‌برداری نشدند و به نام کسانی دیگر نسبت داده شده‌اند، یا اسمی از آنها هست ولی به دلیل نامعلومی در دسترس نیستند؛ از این رو، در طول پژوهش، مطالبی که از آرای دشتکی به دست آمده، نسبت به آنچه از جوادی آملی درباره این موضوع جمع‌آوری شده، کمتر بوده است.

۱-۴- اهمیت پژوهش

این پژوهش از دو جنبه اهمیت دارد: ۱- از جنبه نظری و مبناشناختی، به دلیل بازسازی پیوند میان فلسفه، عرفان و دین. ۲- از جنبه کاربردی و فرهنگی، به سبب امکان بهره‌گیری از نتایج آن در تربیت اخلاقی و معنوی انسان معاصر. به علاوه تفاوت نگاه دو اندیشمند در بستر زمان نیز می‌تواند در زمینه راه‌های سلوک راه‌گشا باشد. به نظر می‌رسد این مطالعه گامی مفید در راستای تعمیق فهم فلسفی-عرفانی و بازخوانی سنت حکمت اسلامی است.

۱-۵- روش‌شناسی پژوهش

با نظر به اهداف این پژوهش، شیوه‌ای که در پیشبرد این مقاله پیشرو خواهد بود نوعی پژوهش بنیادی است که عوامل سلوک و ارتباط این عوامل با روش‌های فکری و فلسفی (هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی) این دو اندیشمند را تبیین و توصیف کرده است؛ از این رو، روش پژوهش در نوشتار حاضر توصیفی-تحلیلی و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده است. به طور خلاصه، روش پژوهش در این پژوهش از این قرار است:

- در این پژوهش، از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است و با مراجعه به مراکز علمی و پژوهشی، منابع اصلی موضوع تحت بررسی تهیه شده‌اند و به استفاده از شبکه‌های اینترنتی برای تکمیل اطلاعات در راستای موضوع اقدام شده است.
- با تهیه منابع اصلی، به مطالعه همه‌جانبه موضوع پژوهش اقدام شده است.
- بعد از مطالعه، از طریق نکته‌برداری از منابع، اطلاعات موضوع پژوهش گردآوری شده است و سپس، به تنظیم و طبقه‌بندی مطالب برای نگارش آن اقدام شده است.

- استفاده از نکته‌برداری‌ها و کدگذاری انجام‌شده متناسب با موضوع پژوهش.
- انجام تجزیه و تحلیل آرای دو عارف مدنظر و در نهایت، نتیجه‌گیری که شامل وجه اشتراک و وجه اختلاف آرای آنها درباره موضوع پژوهش است.

۲- غیاث‌الدین دشتکی

۲-۱- مراحل سلوک از نظر غیاث‌الدین دشتکی

غیاث‌الدین دشتکی، برای سلوک سالک، چند مرحله را بیان می‌کند که این مراحل عبارت‌اند از:

«۱- مقدمات، ۲- اصول، ۳- متممات و مکملات» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹).

۲-۱-۱- مقدمات سلوک از نظر غیاث‌الدین دشتکی

برای شروع یک سفر الهی، نیاز به یک سری مقدماتی است و تا سالک، این مقدمات و مبادی را کسب نکند و موانع راه را برطرف نکند، کسب مقام و منازل برای او حاصل نمی‌شود. این مقدمات از نظر دشتکی عبارت‌اند از: «عزم، صدق، توبه، انابه، اخلاص» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۸).

عزم: سالک باید یک اراده و عزمی ثابت داشته باشد، زیرا اگر عزمی ناپایدار و ناقص داشته باشد، سبب پریشانی حال او می‌شود (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۸).

صدق: اگر سالک در سیر خود، صدق را در تمام اعمال و اقوال خود به صورت یک ملکه ثابت نگرداند، برای سالک، یک مفسده دارد که از نظر غیاث‌الدین، همان خواب‌ها و الهامات فاسدی است که موجب گمراهی سالک می‌شود؛ از این رو، سالک در ابتدای سیر در تمام اعمال و احوالاتش، باید صادق باشد (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۸).

توبه: در این مرحله، سالک از هر چیزی که مانع طلب حق و موجب سرگرمی‌های سالک می‌شود، توبه می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۸).

انابه: سالک در این مرتبه می‌یابد که حقیقتاً همه درها برای او بسته است، پس به سوی حق، انابه و بازگشتی دارد. ماحصل انابه برای سالک این است: الف) سالک در قلب خود، دائماً متوجه حق تعالی باشد. ب) سالک به لحاظ گفتار، متوجه ذکر حق تعالی و به لحاظ اعمال، مراقب بر عبادات خود باشد (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۱).

اخلاص: سالک می‌داند اخلاص، روح و مغز عملش است و اگر در اعمالش متصف به صفت اخلاص نشود، به حقیقت سلوک نخواهد رسید؛ از این رو، سالک در تمام مقامات و منازل باید این صفت اخلاص را همراه داشته باشد تا به کُنّه حقیقت برسد (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۱).

۲-۱-۲- اصول سلوک

غیاث‌الدین از دو لفظ کلیدی فلسفه، یعنی وجود و عدم استفاده می‌کند و اصول را به دو دسته وجودی و عدمی تقسیم می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۸). اصول وجودی یعنی اصولی که اساس و ستون سلوک هستند و سالک باید به انجام آنها اهتمام ورزد و اصول عدمی، تهذیبی هستند و سالک باید از اموری اجتناب کند.

اصول عدمی:

اصول عدمی یعنی دوری‌جستن از غیر حق و بازداشتن باطن انسان از حب دنیا اما به روش اعتدال و میانه‌روی؛ زیرا از نظر او، بعضی از امور هستند که «کم بهره‌بردن از آنها دارای زیان‌های زیادی است». از نظر غیاث‌الدین، جامع همه اصول عدمی «زهد حقیقی» است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹). سالک در صورتی به زهد حقیقی می‌رسد که باطنش را از هر چه غیر از خدا پاک کند و تمام مقصود او حق باشد، نه چیز دیگری. نهایت زهد حقیقی تقواست که دارای مقاماتی است.

مقام اول: سالک، برای کسب این مقام، باید به لحاظ ظاهری و باطنی، هر چیزی را جز معبود حقیقی، ترک گوید. از نظر غیاث‌الدین، سالک در صورتی به این مقام دست می‌یابد که متصف به صفت صبر شود (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹). غیاث‌الدین یکجا صبر را لازمه تقوا و در اثر دیگر خود، صبر را یکی از شعبه‌های عفت می‌داند که سالک به واسطه تهذیب و اعتدال در قوه شهویه، در سیر و سلوکش به دست می‌آورد (دشتکی، ۱۳۹۱، صص. ۲۰۸-۲۰۹).

مقام دوم: از نظر غیاث‌الدین، لازمه دستیابی به این مقام برای سالک متصف‌شدن به صفت توکل و ثابت‌شدن این صفت برای اوست (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹). وی یکجا توکل را لازمه رسیدن به مقام دوم تقوا و در اثر دیگر خود، توکل را یکی از شعبه‌های عدالت می‌داند که ریشه در مبنای انسان‌شناسی او دارد (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۲).

مقام سوم: سالک به مقدرات حق اطمینان و یقین داشته باشد و هیچ اراده‌ای در مقابل اراده خدا برای خود قائل نباشد. از نظر غیاث‌الدین، لازمه رسیدن سالک به این مقام متصف‌شدن به «صفت رضا» است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹).

مقام چهارم: سالک، علاوه بر یقین‌داشتن به مقدرات، باید به علم و قدرت خداوند هم یقین پیدا کند. لازمه رسیدن سالک به این یقین داشتن «صفت تسلیم» است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹). غیاث‌الدین صفت تسلیم را زیرمجموعه عدالت آورده است. از نظر وی، سالکی به این مقام دست می‌یابد که الف) در برابر هر فعلی که خداوند انجام می‌دهد، راضی محض باشد. ب) افعال خداوند را با خوش‌رویی پذیرا باشد نه با اکراه، هر چند این افعال علیه او باشد (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۳). وقتی سالک این موارد را پذیرفت، به احاطه علم و قدرت حق یقین و به مقام تقوا دست پیدا می‌کند.

اصول وجودی:

اصول وجودی اصولی هستند که سالک در طول سلوکش حتماً باید انجام دهد. از نظر غیاث‌الدین، این اصول به دو امر تقسیم می‌شوند: «الف) امور بیرونی که شامل عبادات سالک می‌شود. ب) امور درونی که تلطیف سر برای قبول فیض است» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹).

اصول وجودی از نظر غیاث‌الدین عبارت‌اند از:

الف) عبادت:

از نظر غیاث‌الدین، یکی از اهداف ریاضت متابعت قوای حسی و قوای عقلی سالک است که این امر برای سالک ایجاد نمی‌شود، جز با عبادت و عبادت، حاصل نمی‌شود جز با فرمان‌بردار کردن نفس اماره با پیروی از احکام شرعی که از جانب حق صادر شده است؛ از این رو، انبیا با وضع و ابلاغ کردن عبادات بر اساس حکم شرعی، زمینه سیر حقیقی را برای سالک فراهم می‌کنند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵).

ب) تلطیف سر:

از نظر غیاث‌الدین، تلطیف سر عبارت است از: «برداشتن حجاب‌های طبیعی از چهره قلب تا آنکه تابش شعاع‌های انوار قدسی را قبول کند» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۰). در این مرحله، سالک درمی‌یابد برای قبول فیض و تجلیات انوار الهی، باید درون خود را

از حجاب‌های طبیعی پاک کند. تلطیف درون سالک با دو امر حصول پیدا می‌کند: «الف) فکر لطیف و ب) عشق عفیف» (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵). مواردی که باعث فکر لطیف و عشق عفیف و در نتیجه، تلطیف سر برای سالک می‌شوند عبارت‌اند از:

- سالک به کمک آوازه‌های بامعنا و حقایق روحانی، خود را از خیالات باطل رها می‌کند و به طرف معنای عقلی می‌رود.
- هم‌صحبت‌شدن با آدم‌هایی که اهل تزکیه هستند و خود را از سرشت‌های پست نجات داده‌اند.
- خواندن قرآن که از طرف خداست.
- عشق معنوی که از مشاهده حق در آینه جمال محبوب نشئت گرفته است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۰).

از نظر غیاث‌الدین، عشق مجازی انسان را به سوی عشق روحانی می‌کشاند. انسان با این عشق، مشاهده نور حق را در آینه معشوق طلب می‌کند و نور حق را در جمال معشوق می‌بیند؛ به شرطی که این عشق وسیله باشد نه توقفگاه. همین امر باعث لطافت باطن سالک می‌شود (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۵).

۳-۱-۲- متممات، مکملات و مقامات سلوک از نظر غیاث‌الدین دشتکی

سالک، بعد از اینکه با توبه، ایمان خود را ثابت و با محاسبه، زهد و تقوای خود را افزون و با فقر و ریاضت، اخلاص خود را کامل کرد، احوالاتی بر او عارض می‌شود که در ابتدا، این حالات زودگذر است، ولی کم‌کم ثبات می‌یابد. غیاث‌الدین احوالات را در این مرحله به دو دسته تقسیم می‌کند:

«الف) احوالاتی که لازمه سلوک هستند. ب) احوالاتی که مقارن سلوک هستند» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۷).

دسته اول: احوالات لازمه سلوک از نظر غیاث‌الدین دشتکی

احوالاتی هستند که عارف، بدون عارض‌شدن این احوالات بر او، نمی‌تواند طی الطریق کند؛ از این رو، این احوالات برای سلوک عارفانه ضروری و لازم هستند که عبارت‌اند از: «خلوت، تفکر، خوف و حزن، رجا، صبر، شکر» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۷).

خلوت: سکنی‌گزیدن و آرامش نفس در مسکنی که از سالک را به نحوی از قصدش باز می‌گرداند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۳).

تفکر: تأمل کردن سالک در نشانه‌های آفاقی و انفسی که سالک از آن طریق به کمال محبوب پی می‌برد (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۳).

از نظر غیاث‌الدین، اندیشیدن در حقایق الهی اموری را برای سالک حاصل می‌کند: الف) مشاهده عظمت محبوب در اشیا. ب) همه جوارح و اعضای بدنش در برابر عظمت محبوب خاشع می‌شود. پ) محبوب را با ذکر و حمد تمجید می‌کند. ت) از لذت‌های حسی و حواس اعراض می‌کند. ث) خود را شبیه پندگان مخلص می‌کند. ج) به حق توجه و از عالم انوار، کسب فیض می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۴).

خوف و حزن: سالک ترس از نرسیدن و ناراحتی، مبنی بر ممانعت وصل به قرب الهی دارد. از نظر غیاث‌الدین، اگر این دو حال بر سالک عارض نشوند، سالک به کمال نمی‌رسد؛ زیرا خوف «ترس از اموری است که سبب قصور و تقصیر در راه کمال می‌شوند و ممکن است عارض سالک شوند و مراد از حزن نیز اندوه از این نوع امور است که قبلاً عارض سالک شده است» (دشتکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۰۴).

رجا: برای سالک، بعد از هر خوفی، رجا وجود دارد. غیاث‌الدین رجا را امید سالک برای رسیدن به مطلوب و رهایی از یأس می‌داند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۳).

صبر: غیاث‌الدین از دو نوع صبر صحبت می‌کند: ۱- صبر بر آنچه از قضا و قدر بر او مقدر شده است (دشتکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۰۳). ۲- صبر بر احکام الهی، یعنی نفس انسان به خاطر خستگی‌هایی که در قوایش رخنه می‌کند، از اطاعت الهی

روی گردان می‌شود و به سوی تعلقات مادی رو می‌آورد؛ از این رو، انسان سالک با کمک صبر، تلاش می‌کند نفس در مادیات فرو نرود و او را مکلف به پیروی از احکام الهی می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۳۴۲).

شکر: شکر با جمع شدن چند مورد تحقق می‌یابد: الف) سالک با فروتنی تمام در برابر منعم اقرار می‌کند. ب) سالک با زبان بدن به نعمت‌های حق اعتراف می‌کند. پ) سالک با تمام قوای جسمانی مشغول خدمت به منعم است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۴).

دسته دوم: احوالات مقارن سلوک از نظر غیاث‌الدین دشتکی

این دسته از احوالات که مقارن به سلوک سالک هستند، از نظر غیاث‌الدین، عبارت‌اند از: «اراده، شوق، محبت، معرفت، یقین، سکون» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۴).

اراده: از نظر غیاث‌الدین، اراده، باید دو ویژگی داشته باشد: ۱- باید همراه با شناخت نسبت به کمال حق تعالی باشد. ۲- شرط اراده سالک غیبت اوست. اگر مراد برای سالک حاضر باشد، دیگر نیازی به اراده نیست (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۴).

شوق: تعبیر غیاث‌الدین درباره شوق از این قرار است: الف) ایجاد شوق زمانی اتفاق می‌افتد که به دست آوردن اراده برای سالک به درازا بکشد، آنگاه شوق ایجاد می‌شود (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۴). ب) اولین چیزی که در مرتبه عقل برای انسان حاصل می‌شود، شعور و ادراک است و از این شعور و ادراک، شوق و اراده برانگیخته می‌شود که باعث حرکت انسان به سوی حق می‌شود (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲). پ) شوق به بال پرند می‌ماند که به واسطه آن، سالک به سوی عزت پرواز می‌کند؛ از این رو، اگر شوقش او را به سوی معدن نور راهنمایی کرد، محبت سالک کامل می‌شود و به نهایت خود، یعنی به مرحله عشق، می‌رسد (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۸).

محبت و عشق: غیاث‌الدین محبت را رغبت به هر چیزی می‌داند که رسیدن به آن سبب لذت و کمال می‌شود. محبت سالک انواعی دارد: الف) اگر حب سالک نسبت به کمال محبوب طبعی باشد، این محبت طبعی است. ب) اگر حب سالک نسبت به کمال محبوب ارادی و حقیقی باشد، این محبت ارادی و حقیقی است. پ) اگر تکلفی باشد که به واسطه هدفی که کمال نیست، از او سر بزنند، این محبت ترکیبی از هر دو است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۵).

از نظر غیاث‌الدین، انسان عاشق به واسطه قوه عشقش، ۱- یا طلب وصال و کمال به معشوقش می‌کند، ۲- یا طلب وصال و کمال به معشوقش نمی‌کند. اگر طلب وصال به معشوقش نمی‌کند، در همان قوه حیوانی باقی می‌ماند و در آن استکمال می‌یابد. این نوع عشق جنون و مالیخولیا است. اما اگر طلب وصال به معشوقش می‌کند، یعنی به دنبال این است که انسانیتش به کمال برسد، این نوع عشق نورانیت کمال است که حق به او داده است. وقتی سالک محبت و عشق الهی را در دلش قرار داد، در این صورت، دو نوع انوار بر قلبش وارد می‌شوند: الف) انوار لذیذ و انفعالات عجیب که باعث می‌شود عشق الهی در دل سالک افزایش یابد و محبت هر چیزی جز حق از قلبش از بین رود. ب) انواری ترسناک که باعث خشوع و بعد عزت سالک می‌شود. سالک، به واسطه عشق و محبت الهی، خدا را در همه چیز می‌بیند و خود را به واسطه نور حق می‌بیند که مطلع و محیط به امور پنهان است. اینجاست که سالک به کمال عشق و محبت الهی می‌رسد (دشتکی، ۱۳۸۶، صص. ۲۳۱-۲۳۲).

معرفت: غیاث‌الدین معرفت را بالاترین مرتبه شناخت حق و آن را به آتش شبیه می‌داند. از نظر وی: الف) همان‌طور که انسان آتش را به وسیله صفات و حالات آن می‌شناسد، به واسطه صفات و حالات حق هم به آن معرفت پیدا می‌کند. ب) بر اساس دود، حکم بر وجود آتش و بر اساس وجود کل هستی، حکم بر وجود حق می‌کند. پ) افعال آتش را مشاهده می‌کند و از آن نفع می‌برد، تمام افعال الهی را مشاهده و به آن معرفت پیدا می‌کند. ت) به وسیله نور آتش، موجودات و زوایای دیگر از افعال الهی را می‌بیند و همین امر باعث هیجانی شدن سالک می‌شود (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۵).

یقین: مقام یقین چهار درجه دارد: ۱- با معرفت به نور حق و یقین به اینکه همه اشیا پرتوی از حق هستند. ۲- سالک حق را می‌بیند و غیر او هیچ. ۳- نور حق و معرفت به او در ظاهر سالک ظهور پیدا کند. ۴- حق را بدون هیچ حجابی شهود کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۶).

سکون: دو نوع سکون وجود دارند: الف) سکونی که غافلان از دست‌یابی به کمال و معرفت حق، در آن هستند. این سکون را غفلت گویند. ب) وقتی سالک به کمال دست یافت، برای او سکونی رخ می‌دهد که به آن اطمینان گویند. از نظر غیاث‌الدین، این سکون «ایمان حقیقی» سالک است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۶).

۲-۲- احوالات و مقامات اهل وصال از دیدگاه غیاث‌الدین دشتکی

از دیدگاه دشتکی، احوالات کسانی که به وصال محبوب دست یافته‌اند، از این قرار است:

توکل: نتیجه توکل برای سالک این است که تمام وجود خود را برای حق خالص می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۳).
رضا: از نظر غیاث‌الدین، سالک در حال رضا از آنچه خدا امر کرده است، ناراضی نباشد و امور را همان‌گونه که خدای متعال حکم کرده است، قبول کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۶).

تسلیم: سالک در این مرحله همه چیز را از آن خدا می‌داند و مطیع محض اوست. تسلیم با رضا متفاوت است: الف) حال تسلیم بالاتر از رضاست. ب) در حال تسلیم، سالک طبع خود را نیز تسلیم امر حق می‌داند، ولی در حال رضا، آنچه از طرف حق بر وی عارض می‌شود، موافق طبع سالک است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷).

توحید: غیاث‌الدین دو باور از توحید را بیان می‌کند: ۱- باور به اینکه خداوند یکی است. ۲- باور به اینکه هرچه در عالم ظاهر است، ظهور و تجلی از حق است و هرچه غیر اوست، طبق آیه «کل شیء هالک الا وجهه» (قصص/۱۳۱) هلاک‌شونده است (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷).

غیاث‌الدین در این باره معتقد است سالک باید به این درجه از یقین برسد که در عالم هرچه مشاهده می‌کند، یا خداست یا فیض خدا و این فیض، جدایی از خدا نیست؛ از این رو، اگر سالک این‌گونه به عالم و اجزای آن بنگرد که همه افعال الهی در عالم فیض الهی و عین ربط به حق هستند، در این صورت، کثرت‌ها را نمی‌بیند و فقط حق را می‌بیند و در غیر این صورت، همه چیز عالم را حجاب خدا می‌داند و نگاه‌کردن به غیر خدا را شرک محسوب می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۹).
سالک وقتی از خودش منقطع و به حق متصل شود، همه قدرت‌ها علوم و اراده‌ها را در قدرت، علم و اراده حق مستغرق می‌بیند. در نتیجه، سالک همه کمالات را در کمال الهی می‌بیند؛ از این رو، متصف به اوصاف الهی و صفات او عین صفات حق می‌شود و این یعنی توحید صفات که برای سالک رخ می‌دهد (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۴).

اتحاد: منظور از اتحاد یکی‌شدن خدا با بنده‌اش نیست، بلکه یعنی سالک غیر خدا و کثرت‌ها را نمی‌بیند، نه اینکه غیر وجود ندارند بلکه همه چیز را در نور حضور خدا می‌بیند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۹). از نظر غیاث‌الدین، اختلاف مقام توحید با مقام اتحاد در دو چیز است: «الف) مقام توحید یکی‌کردن و یکی‌دانستن است، اما مقام اتحاد به یگانگی رسیدن است. ب) در مقام توحید، شائبه یک نوع سختی و تکلف وجود دارد، ولی در اتحاد، این شائبه وجود ندارد» (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷).

وحدت: غیاث‌الدین باور دارد اگر سالک الف) ورودی‌های حس را بر نفسش ببندد، ب) تاریکی‌های وهمی و اشتغال به غیر را از نفسش محو کند و پ) در زمان‌های طولانی، از همه عوالم جدا شود، برقی بیاید و این برق سالک را از خود بی‌خود کند. بعد از این نور، نوری شدیدتر بر سالک وارد می‌شود، طوری که نور وجودی سالک پنهان می‌شود و دیگر سالک هرچه می‌بیند، نور حق است (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵). وی اشراقات نورانی که بر سالک غلبه می‌کند و بر او وارد می‌شود را «وحدت منصوریه» می‌نامد و این وحدت را از ابتکارات خود می‌داند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵).

فنا: غیاث‌الدین درباره فنا معتقد است: «در این مرتبه، نه از اثبات خبری است و نه از نفی آن و نه هر آنچه به وهم، خیال یا عقل برسد و حتی همین سخن و نفی آن» (دشتکی، ۱۳۸۶، صص. ۷۵۰-۷۴۹).

۲-۳- مبانی فکری غیاث‌الدین دشتکی

۲-۳-۱- هستی‌شناسی

غیاث‌الدین در تبیین هستی‌شناسی از دو روش مشائی و اشراقی استفاده می‌کند. روش مشائی خداوند را ایجادکننده عالم هستی و عالم هستی را به عنوان مخلوق می‌داند که یک واقعیت عینی و دارای نظام علی و معلولی است. در روش اشراقی، علت ایجاد تمام موجودات هستی محبت ازلی خالق نسبت به مخلوق است، طوری که به واسطه جاری شدن عشق، موجودات از حالت امکان خارج شدند و وجود خارجی یافتند. در این روش، موجودات هستی بر اساس اینکه در چه مرتبه‌ای از وجود قرار و چه قابلیت دارند، از حق فیض دریافت می‌کنند (دشتکی، ۱۳۸۶، ج. ۳۰/۱).

۲-۳-۲- معرفت‌شناسی

در معرفت‌شناسی، بحث بر سر شناخت لایه‌ها و مراتب موجودات عالم هستی است که این شناخت یا بر اساس منابع عقلی نظری و عملی یا به واسطه دریافت الهامات الهی حاصل می‌شود که این الهامات فقط مخصوص پیامبران و اولیای الهی است (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۴۶).

از نظر دشتکی، شناخت و معرفت به وسیله عقل نظری و عملی کارکردهایی متفاوت دارد که برای استکمال انسان ضرورت دارند. عقل نظری «از طریق حضور صور کلیه مجرد از ماده، توانایی دارد هم حقایق موجودات عالم هستی را تصور کند و هم به تصدیق احکام و لواحق که دارند، دست یابد» (دشتکی، ۱۳۸۶، ج. ۱۷/۱). عقل عملی به نفس کمک می‌کند تا با شناخت حکمت و شریعت و مخالف آن، به کمال برسد (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۴۸).

۲-۳-۳- انسان‌شناسی

دشتکی در بحث انسان‌شناسی، ابتدا جایگاه انسان در نظام آفرینش را مطرح می‌کند و در مرحله بعد، بیان می‌کند انسان برای دست‌یابی به این جایگاه اعلی نیازمند اسبابی است که کمال نفس را فراهم می‌آورد. از نظر دشتکی، بر اساس آیه «اعطی کل شی خلقه ثم هدی» (طه/۵)، همه موجودات از محبت عام پروردگار برخوردار هستند. اما با توجه به آیه «علم آدم الاسماء کلها» (بقره/۳۱)، در میان موجودات، انسان مقام خلافت الهی دارد. حصول این مقام با دو چیز برای انسان امکان‌پذیر است: «۱- حکمت بالغه که همان کمال علمی است. ۲- قدرت فاضله یا کمال عملی» (دشتکی، ۱۳۹۱، صص. ۱۱۲-۱۱۱). دشتکی بیان می‌کند منظور از کمال علمی «یقین به مطالب حقیقی است، چه بر اثر تصفیه و استکمال و چه بر اثر استدلال حاصل شود و کمال عملی حفظ اعتدال خلقی بر نفس ناطقه انسان است» (دشتکی، ۱۳۹۱، صص. ۱۱۷-۱۱۳).

۲-۴- مقایسه روش‌های سلوکی دشتکی با مبانی فکری او

دشتکی مباحث نظری هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی را بیان کرده است. وی برای مبارزه با صوفیان و فلسفه‌سبیزان از یک طرف، و برای تقرب دو گروه مشاء و اشراق از طرف دیگر، این مباحث را به شکل استدلالی و به روش

اشراقی و مشائی در کتاب *اخلاق منصوری* مبسوط آورده است که بعدها راه‌گشایی برای فیلسوفان بعد از خود شد. برای مثال، طبق روش فلسفی مشاء، دربارهٔ ایجاد موجودات و نوع مراتب آنها بر اساس نظام علی و معلولی بحث کرده است، یعنی حق تعالی را علت العلل و موجودات را معلول می‌داند و از طرف دیگر، با رویکرد اشراقی‌محور، تبیین رابطهٔ حق تعالی با موجودات را عشق و محبت ازلی می‌داند (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۴۶). غیاث‌الدین دشتکی که علاوه بر علوم مختلف در عرفان و اخلاق متبحر بوده است، با مطرح کردن عوامل مقامات به سبک فلسفی و عرفانی خود، مسیری روشن پیش روی طالبان حقیقت گشوده است. با بررسی متون به‌جامانده از دشتکی، می‌توان بیان کرد بیشتر اندیشه‌های اخلاقی و سیاسی و عرفانی او متوقف بر مبنای هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه و انسان‌شناسانه اوست. در ادامه، به بعضی از عوامل سلوک و رابطهٔ آنها با مبانی اشاره می‌شود.

عامل عشق و محبت: دشتکی در بحث عوامل سلوک، عشق و محبت را از احوالات مقارن سلوک می‌داند. وی هم به عشق مادی و هم به عشق الهی باور دارد، اما سالک باید از عشق مادی گذر کند و به واسطهٔ واردات قلبی از طرف حق به عشق الهی برسد (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۲۳۰).

عامل عشق و محبت ریشه در نظریهٔ هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی دشتکی دارد؛ چنانچه سالک در هستی‌شناسی عامل ایجاد خود و موجودات دیگر را عشق و محبت می‌داند و همین امر باعث می‌شود به کل هستی یک نگاه محبت‌گونه داشته باشد (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۴۴). بر پایهٔ معرفت‌شناسی، سالک به واسطهٔ عقل نظری و عملی نسبت به لغزشگاه‌های عشق، معرفت و شناخت پیدا می‌کند تا با توجه به حکمت و شریعت، عشق و محبت خود را مدیریت کند (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۶۴). بر پایهٔ انسان‌شناسی، سالک به واسطهٔ کمال نظری و عملی، به عشق حقیقی و مقام خلیفه‌اللهی دست پیدا می‌کند (دشتکی، ۱۳۹۱، صص. ۱۱۷-۱۱۳).

عبادت: بنا بر نظر دشتکی، عبادت یعنی مطیع کردن نفس اماره برای رسیدن به نفس مطمئنه (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۱۲۵). این نظر دشتکی را نیز می‌توان بر پایهٔ نظریه‌های معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی او تحلیل کرد. بر اساس معرفت‌شناسی، سالک به واسطهٔ عقل نظری شناخت پیدا می‌کند که اطاعت حق او را به کمال می‌رساند و به کمک عقل عملی، عبادات خود را از حد افراط و تفریط باز می‌دارد و آن را مطابق شرع و حکمت قرار می‌دهد. بر پایهٔ انسان‌شناسی، سالک تلاش می‌کند تا به واسطهٔ حکمت علمی و عملی نفس خود را به غایت کمال، یعنی نفس مطمئنه، برساند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۹).

تفکر: با توجه به نظر دشتکی دربارهٔ تفکر به عنوان عامل سیر و سلوک، دریافت می‌شود که این نظر هم بر پایهٔ معرفت‌شناسی او استوار است. به لحاظ معرفت‌شناسی، امکان ادراک هستی و نفس خود برای سالک فراهم است: سالک با تفکر در آیات آفاقی و انفسی به عظمت پروردگار معرفت پیدا می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۴). همچنین، وی قوای ادراکی نفس را به دو قوهٔ نظری و عملی تقسیم می‌کند که با قوهٔ نظری، قبول صور علمیه از مبادی عالی می‌کند و با قوهٔ عملی، آرای متعلق به اعمال را درک می‌کند و حسن و قبح آن را می‌یابد. در نتیجه، از کمال قوهٔ نظری حکمت و از کمال قوهٔ عملی عدالت و شجاعت و عفت حاصل می‌شود و به کمک این قوا، از لذائذ نفسانی که به صورت افراط و تفریط است، اعراض می‌کند (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۶).

توحید: دشتکی دو نوع معنا برای توحید مطرح می‌کند. معنای اول: باور به اینکه خداوند یکی است و این اولین درجهٔ معرفت سالک الی الله است. معنای دوم: یقین به اینکه هرچه در عالم ظاهر هست، ظهور و تجلی حق است و هرچه غیر اوست، طبق آیهٔ «کل شیء هالک الا وجهه» (قصص/۱۳۱)، هلاک‌شونده است (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۴).

توحید دشتکی بر مبنای هستی‌شناسی اوست. از دیدگاه دشتکی، در عالم هرچه مشاهده می‌کنیم، یا خداست یا فیض خدا و این فیض، جدایی از خدا نیست؛ از این رو، اگر سالک این‌گونه به عالم و اجزای آن بنگرد که همه افعال الهی در عالم فیض الهی و عین ربط به حق هستند، در این صورت، کثرت‌ها را نمی‌بیند و فقط یک چیز، یعنی حق، را می‌بیند؛ در غیر این صورت، همه چیز عالم را حجاب خدا می‌داند و توجه به غیر خدا را شرک محسوب می‌کند (دشتکی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۹).

صبر، تسلیم، رضا، توکل: غیاث‌الدین صبر، تسلیم، رضا و توکل را از احوالات و مقامات اهل وصال معرفی می‌کند. صبر یکی از شعبه‌های عفت است که سالک به واسطه تهذیب و اعتدال در قوه شهویه به دست می‌آورد؛ تسلیم و توکل از شعبه‌های عدالت هستند و رضا از شعبه‌های شجاعت است که سالک با تهذیب در عقل عملی و قوه غضبیه به دست می‌آورد (دشتکی، ۱۳۹۱، صص. ۲۰۸-۲۰۹). سالک با تهذیب عقل نظری، حکمت و با تهذیب قوه شهویه، عفت به دست می‌آورد (دشتکی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۶)؛ بنابراین، رسیدن به این مقامات از معرفت‌شناسی و تهذیب عقل نظری و عملی می‌گذرد.

وحدت: غیاث‌الدین وحدت را یکی از مقامات اهل وصال معرفی می‌کند و آن را به کمک هستی‌شناسی خود شرح می‌دهد: سالک، در سه مرتبه «توحید»، «اتحاد» و «وحدت»، به غیر حق هیچ التفاتی ندارد. نه اینکه غیر از واجب هیچ نیست. دشتکی در نفس‌الامر و واقعیت، غیر از حق را نفی و انکار نمی‌کند، یعنی کثرات عالم را می‌بیند، ولی در همان کثرات هم جهت وحدت می‌بیند؛ چنانچه در *اشراق هیاکل‌النور* بیان کرده است: «تکثرات عالم در حالی که متکثرند، متحدند؛ بلکه واحدند.» (دشتکی ۱۳۸۲، ص. ۳۸۵).

۳- جوادی آملی

۳-۱- مراحل سلوک از نظر جوادی آملی

روش سلوکی جوادی آملی دو ویژگی مشخص دارد: ۱- صیانت از روش عرفانی مشروع در کتاب‌های اصیل پیشین و تأسی به عرفای گذشته. ۲- جمع بین برهان و عرفان و قرآن در مسیر معرفتی و سلوکی (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج. ۱، صص. ۲۱-۱۱). ایشان بر اساس ویژگی اول، به پیروی از مجلسی اول و ابن عربی، اعمال سلوکی را به اعمال ظاهری و باطنی دسته‌بندی می‌کند.

۳-۱-۱- اعمال ظاهری

اعمال ظاهری عبارت‌اند از:

مداومت بر ذکر خدا همراه با مراقبه

جوادی آملی با توجه به آیه «اذکروالله ذکرا کثیرا» (احزاب/۴۱)، سالک را بر مداومت ذکر حق ترغیب می‌کند که این مداومت باید مقید بر دو امر مراقبه و محاسبه باشد؛ زیرا ذکر همراه با مراقبه و محاسبه مانع غفلت سالک در تمام مراحل زندگی‌اش می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج. ۱، صص. ۱۰۴-۱۰۵).

صمت: جوادی آملی صمت را مقید به تفکر و تدبر در حق می‌کند. این صمت برای سالک آثاری دارد: الف) باعث روشنائی باطن سالک می‌شود. ب) با صمت حقیقی، تمام آثار ریاضت برای سالک حصول پیدا می‌کند. پ) باعث رسیدن به لقاءالله می‌شود. البته صمت باید همراه با تفکر باشد، وگرنه سالک را درگیر خیالات وهمی و شیطانی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج. ۱، ص. ۱۳۹).

جوع: سالک برای ادراک اسرار هستی و در نهایت، حصول به لقاءالله، به کمی طعام قناعت می‌ورزد که نیروی انسان را تأمین کند. جوع و گرسنگی همراه با اعتدال و میانه‌روی آثاری مثبت برای سالک دارد: الف) روح سالک را لطیف و آماده

شنیدن ندای غیبی می‌کند. ب) سالک را بااراده و تیزفهم می‌کند. پ) سالک برای انجام اعمال عبادی و عرفانی بانشاط می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، ص. ۱۴۰).

عزلت: در تعالیم دینی، عزلت دائم مورد تأکید پیامبر و اولیا نیست. اما گوشه‌نشینی در شرایط خاص و در زمان محدود در سیره نبی اکرم توصیه شده است. این عزلت دارای آثاری است: الف) سالک با گوشه‌نشینی روحش را به نشئه وحدت نزدیک می‌کند. ب) باعث صمت زبانی سالک می‌شود. پ) آسیب‌های احتمالی زندگی اجتماعی سالک برطرف می‌شوند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، ص. ۱۴۳).

سهر: شب‌زنده‌داری موجب تهذیب روح سالک می‌شود و مورد تأکید بزرگان است. آثار سهر برای سالک عبارت‌اند از: الف) باعث بیداری عقل و آرامش بدن می‌شود. ب) بصیرت سالک را به همراه دارد. پ) خیر کثیر را به دست می‌آورد. ت) بدون هیچ مزاحمی از خدا افاضه فیض می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، صص. ۱۵۱-۱۵۰).

۲-۱-۳- اعمال باطنی

اعمال باطنی عبارت‌اند از:

صدق: خداوند متعال با توجه به آیه «کونوا مع الصدیقین» (توبه/۱۱۹)، انبیا را به عنوان صدیق معرفی می‌کند و دیگران را به اطاعت از آنها فرا می‌خواند. مراد از صدق، راستی در گفتار، نیت و عمل است. صدق گفتار و لسان برای سالک مبتدی است و او را وامی‌دارد تا در نیت و عملش هم صادق باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، ص. ۱۵۴).

توکل: سالک از یک نظر خود را در همه کارها دارای نقصان و از نظر دیگر، حق را مسبب‌الاسباب و ماسوی‌الله را مظاهر و تجلیات فاعلیت حق می‌داند؛ از این رو، حق را وکیل خود قرار می‌دهد.

آثار توکل برای سالک عبارت‌اند از: الف) آثار محبوب (حق) به دست محب (سالک) ظهور و تجلی می‌یابد. ب) از لحاظ اثرگذاری و نفوذناپذیری، حق بهترین وکیل برای سالک است. پ) حق تنها پشتیبان است و باعث عزت و بی‌نیازی سالک می‌شود. ت) نهایت توکل یقین است؛ از این رو، کمال وجودی یقین بر سالک متوکل مترتب می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، صص. ۱۶۲-۱۶۵).

صبر: جوادی آملی از سه مرتبه صبر یاد می‌کند: الف) مرتبه ضعیف صبر: سالک در طاعت، معصیت و مصیبت، صبر می‌کند؛ از این رو، گله و شکایتی نمی‌کند و اعضا و جوارحش را از کارهای غیرخدایی باز می‌دارد، ولی همچنان قلبش آرامش ندارد. ب) انسان سالک در طاعت، معصیت و مصیبت، صبر می‌کند تا به وعده‌های حق در قیامت برسد. از نظر وی، این مرتبه صبر زاهدان و عابدانی است که برده و سوداگر هستند. پ) مخصوص عارفان است که صبرشان به خاطر نعمت‌های بهشت و ترس از جهنم نیست، بلکه صبر آنها فقط به خاطر رضای الهی است (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، صص. ۱۶۸-۱۶۷).

یقین: سالک با علم و عمل یقینی حق را فرمان‌برداری می‌کند و به نفس مطمئنه می‌رسد. آثار یقین برای سالک عبارت‌اند از: الف) تسلیم محض می‌شود. ب) چیزی روح سالک را پریشان نمی‌کند و به قرار و طمأنینه می‌رسد (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، صص. ۱۷۴-۱۷۵).

اخلاص: جوادی آملی با توجه به آیه «فمن کان یرجوا لقاء ربه فلیعمل عملاً صالحاً و لا یشرک بعباده ربه احداً» (کهف/۱۱۰)، مرحله اخلاص را فقط مخصوص سالکان باایمان می‌داند؛ زیرا سالکان باایمان فقط به لقاء حق امید دارند و مشتاق مشاهده جمال و جلال الهی هستند و در نتیجه، عمل خالصانه انجام می‌دهند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ج، ص. ۱۸۱).

آثار اخلاص بر سالک عبارت‌اند از: الف) حکمت از قلب سالک می‌جوشد و بر زبانش جاری می‌شود. ب) کارهای خیر او از حکمت و اخلاص نشئت می‌گیرند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ج، صص. ۱۸۳-۱۸۴).
عزم: عزم جوهره انسانیت است که برحسب آن، انسان به درجات متعالی می‌رسد. سالک در تمام مراحل عبادی و اعمال باطنی و در این مرحله، نبی اکرم را اسوه کارش قرار می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ج، صص. ۱۸۵-۱۸۶).

۳-۱-۳- سایر عوامل مؤثر در سلوک

جوادی آملی در آثار مختلف خود از عواملی دیگر که در سلوک اثرگذار هستند، نام می‌برد که عبارت‌اند از:
فقر ذاتی: اگر سالک به این باور برسد که فقیر محض لقای حق است و به واسطه فقر ذاتی درون خود را طهارت دهد، در این صورت، مبدأ فاعلی و غایی سلوکش را که همان حق است، مشاهده می‌کند و وارد عرفان عملی می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، صص. ۱۰۷-۷۶).

معرفت: از نظر جوادی آملی، راه‌های معرفت عبارت‌اند از: الف) آفاقی. سالک، مسلک و مسلوک (هدف) تثلیثی است. ب) انفسی. سالک و مسلک یکی است و هدف جدا؛ پس ثنویه‌گرایانه است. پ) معرفت به حقیقت هستی. معرفت سالک به خدا از طریق خداست که این معرفت نزدیک‌تر به هدف توحیدی است (جوادی آملی، ۱۳۸۳ ب، صص. ۱۶۸-۱۹۸).
عبادت: طبق آیه «وما خلقت الجنّ والانس الا ليعبدون» (ذاریات/۵۶)، سالک خود را ملزم به احکام شریعت در دنیا می‌کند و باطن این عبادت در آخرت برایش آشکار می‌شود. از نظر جوادی آملی، عبادت وسیله‌ای برای رسیدن سالک به عبودیت است که نهایت آن لقاءالله است (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ب، ج. ۴۰۸/۱).

تقوا: توشه سالک تقوای الهی است که با همه درجاتش، او را در هر مرحله‌ای، متناسب آن مرحله، همراهی می‌کند. نتیجه تقوا سبکباری و پرواز به سوی کمال است (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، ج. ۲۵۷/۱-۳۱۹).

توحید: از نظر جوادی آملی، توحید اصل سلوک است. اگر سالک، نه خود و نه عبادتش را در نظر آورد و فقط معبود را نظاره کرد، به توحید محض خواهد رسید. از نظر وی، سفر سالک از رب‌العالمین تا مالک یوم‌الدین سفری از خدا به خداست و این سیر عمودی، سفر توحیدی است (جوادی آملی، ۱۳۷۹ ج. ۴۸۸/۱-۴۸۷).

فنا: اعلی درجه انسان در سلوک حصول مرتبه فناست که به اصل خلقت خود برسد. این مرتبه به شرطی حاصل می‌شود که سالک در سلوک، خود را نبیند و هدفش مشاهده و رسیدن به اصل خود باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ج، ص. ۹۲).

سلوک اجتماعی: روش جوادی آملی در مرحله آخر سلوک، سیر از حق با خلق بالحق است و ره‌آورد سلوکی‌اش تفسیر قرآن، حکمت، عرفان قرآنی-روایی، روشنگری‌های فکری و اجتماعی و داشتن درک و درد دین در همراهی با مردم است (جوادی آملی، ۱۳۹۲، صص. ۴۴-۴۶). وی عرفان را همراهی به لحاظ حضور اجتماعی، سیاسی و نظامی معنا می‌کند و رکن اصلی آن را ولایت‌پذیری می‌داند؛ تا جایی که دوری از محاربه با دشمنان دین را یکی از عوامل دوری از خدا و سقوط در طی مسیر تقرب می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ب، ج. ۳۰۹/۲).

۳-۲- مبانی فکری جوادی آملی

۳-۲-۱- هستی‌شناسی

از نظر جوادی آملی، بنا بر اصالت وجود، عالم هستی چند ویژگی دارد که عبارت‌اند از:

حقیقتی است مشکک و هر مرتبه‌ای از مراتب آن معلول مرتبه بالاتر از خودش است تا برسد به عالی‌ترین مرتبه که مبدأ آفرینش است. همچنین، هستی نظام احسن است و وابستگی نظام هستی یعنی نیازمندی عین ذات همه موجودات مادی است و آنها در هر لحظه تجلی و ایجاد می‌شوند؛ در مقابل وجود خدا که غنی بذات است (جوادی آملی، ۱۳۸۳ الف، صص. ۵۹۰-۵۹۱). هستی هدف‌دار و حق است و قیامت و جزای عادلانه آن نشانه هدفمند و حق بودن هستی است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص. ۵۷۵).

۲-۲-۳- معرفت‌شناسی

حصول معرفت در میان مخلوقات فقط برای انسان امکان دارد و خداوند بر اساس اراده‌اش، به انسان حکمت عطا کرده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج. ۴۲۷/۱۲). در میان انسان‌ها، فقط برای انسان عاقل امکان حصول معرفت فراهم است؛ زیرا انسان عاقل هرگز از خداوند غفلت نمی‌کند و هر لحظه مراقب نفس خود است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج. ۱۴۸/۴-۱۴۹). ایشان معرفت را به دو دسته دسته‌بندی می‌کند: ۱- میهمان که حاصل کوشش بشری است. ۲- میزبان، معرفت و علمی که با آفرینش انسان همراه اوست (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج. ۶۳۶/۲-۶۳۳).

وی همچنین چهار شیوه را برای کسب معرفت بیان می‌کند که عبارت‌اند از: الف) حس مشترک برای همه بشر. ب) کتاب منیر و وحی که به انبیای الهی اختصاص دارد. پ) تهذیب و تزکیه که مخصوص عارفان است. ت) عقل که مخصوص خردمندان است (جوادی آملی، ۱۳۸۷، صص. ۲۱۶-۲۱۵). ملاک درستی معرفت نفس‌الامر است، یعنی مطابق واقع‌بودن که تغییر و دگرگونی در آن وجود ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، صص. ۱۱۱-۱۰۶).

۳-۲-۳- انسان‌شناسی

بنا بر دیدگاه جوادی آملی، معرفت و شناخت انسان به واسطه دو امر امکان دارد: الف) هر انسانی رغبت به شناخت هستی را دارد (از این رو، اگر شناخت برای انسان امکان نداشت، این میل و انگیزه به شناخت هم وجود نداشت. ب) هر انسانی وظیفه دارد رابطه بین خلق و خالق را بشناسد. این شناخت و معرفت زمانی امکان دارد که انسان به اول به خود و بعد به اصل خود معرفت پیدا کند (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف، ص. ۶۰). اگر در موضوع انسان‌شناسی، اصل و اعتباری بودن ساحت مادی و روحانی انسان از هم تمیز داده نشود، برای انسان معرفت حاصل نمی‌شود؛ زیرا بعد طبیعت انسان تغییرپذیر است و کارایی شناخت حقیقت انسان را ندارد، ولی بعد روحانی انسان تغییرناپذیر و به شرط متصف شدن به تقوا و عمل صالح، در شناخت حقیقت انسان دخیل است (جوادی آملی، ۱۳۹۱ الف، ص. ۳۴۰).

۳-۳- مقایسه روش‌های سلوکی جوادی آملی با مبانی فکری او

جوادی آملی در فلسفه و سلوک خود به جمع بین برهان، عرفان و قرآن نظر دارد؛ زیرا هم از روش فلسفی برگرفته از حکمت متعالیه بهره برده است و هم با تأکید بر روش نقلی، سلوک عرفانی خود را تبیین کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج. ۲۱-۱۱). با نگاه به روش‌های سلوک عرفانی وی، می‌توان این درهم‌تنیدگی و هماهنگی با مبانی فکری و فلسفی را مشاهده کرد. از دیدگاه جوادی آملی، انسان‌شناسی و معرفت نفس راه اصلی سیر و سلوک معنوی است و آموزه‌های قرآنی به طور مستقیم و غیرمستقیم، دال و ناظر بر آن است که یکی از راه‌های عظیم و عزیز معرفت به خدا و توحید الهی همانا سیر در آیات انفسی و مشاهده درون خود است: «و فی انفسکم افلا تبصرون» (ذاریات/۲۱) (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج. ۲/۱۳۰). از

طرفی، خداشناسی و هستی‌شناسی در سلوک راه‌گشاست؛ زیرا شناخت خدا شناخت مبدأ و منتهای حرکت است. به عبارت دیگر، مبدأ فاعلی سیر الی‌الله «خدا» و مقصد نهایی سیر الی‌الله نیز خداست. جوادی آملی در انسان‌شناسی معتقد است همه انسان‌ها ضرورتاً سالک الی‌الله هستند؛ سیره علمای عامل و عارفان حقیقی در سیر و سلوک «طریق نفس» بوده است و نفس، خود مسیر سالک است (جوادی آملی، بی‌تا، ج. ۱۹۶/۱).

از مقایسه توصیه‌های سلوکی جوادی آملی با مبانی فلسفی او (حکمت متعالیه)، نیز می‌توان نکات متعددی را دریافت که به چند مورد اشاره می‌شود:

ادراک فقر ذاتی: فقر ذاتی که ادراک آن از عوامل مؤثر در سلوک سالک و در حقیقت انگیزه حرکت اوست، ریشه در هستی‌شناسی دارد. از نظر جوادی آملی، عالم وجود مشکک است که بالاترین مرتبه آن مبدأ آفرینش و وجود ربوبی است و پایین‌ترین مرتبه آن جهان مادی. موجودات مادی عین فقر و وابسته به ذات هستی هستند و او غنی بالذات است (جوادی آملی، ۱۳۸۳ الف، صص. ۵۹۰-۵۹۱).

توحید: بر اساس ترسیم بالا از هستی‌شناسی، توحید اصل سلوک و خداوند مبدأ و منتهای سلوک است (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ج. ۴۸۷/۱).

تقوا: جوادی آملی در هستی‌شناسی خود، به اعتباری بودن ساحت مادی و اصل بودن بُعد معنوی انسان اعتقاد دارد و نیز در انسان‌شناسی، راه تکامل نفس را شناخت حقیقت انسان می‌داند. نفس برای تکامل خود باید به تقوا و عمل صالح متصف شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱ الف، ص. ۳۴۰).

معرفت: جوادی آملی راه رسیدن به خدا و سلوک را معرفت به حقیقت هستی می‌داند و معرفت را نه مقدمه سلوک، بلکه اصلی از آن می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۸۳ ب، ص. ۱۹۸).

فنا: این عامل سلوک از نظر هستی‌شناسی، اشاره به خدا به عنوان حقیقت وجود و از نظر انسان‌شناسی، به امکان علو به اصل حقیقتش را دارد. وی می‌گوید این مرتبه به شرطی حاصل می‌شود که سالک در سلوک، خود را نبیند و هدفش رسیدن به اصل خود باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ج، ص. ۹۲).

۴- یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش از این قرار است:

با مقایسه دو اندیشمند در مبانی فکری و سلوک عملی، دیده می‌شود شباهت زیادی بین مراتب حرکت و مقامات سلوک از نظر آنان وجود دارد. علت این امر را می‌توان: الف) در تعالی جایگاه و تجربه‌های صادق این دو عارف جست‌وجو کرد. ب) در این دانست که در علوم اسلامی، از جمله عرفان اسلامی یا فلسفه اسلامی، اندیشمندان همواره دین و تعالیم دینی را محور اندیشه‌ای خود قرار داده‌اند و حتی اگر از آن به عنوان مواد اندیشه خود بهره نبرده‌اند، دست‌کم به عنوان منبع حقیقی برای مسأله‌های پیش روی خود و گاه‌ها سنگ‌محک درستی دانسته‌هایشان استفاده کرده‌اند. پس هماهنگی این اندیشه‌ها با هم تا حدی به دین‌محور بودن آنها برمی‌گردد.

۵- جمع‌بندی و نتیجه

در این مقاله، ابتدا آرای غیاث‌الدین دشتکی درباره عوامل سلوک بررسی شد. وی، به عنوان یک فیلسوف عارف، در مسیر بیان عقلانی مراحل عرفانی و چارچوب‌بندی آنها، گام‌هایی بلند برداشته است.

دشتکی از آثار فلاسفه‌ای همچون ابن‌سینا بهره برده است و در بسیاری از موارد، در بیان مراحل و مقامات تابع وی بوده است. وی برای نزدیکی مکتب مشاء و اشراق تلاش زیادی انجام داد؛ چنانچه در بعضی از آثارش، رد پای اشراق و روش کشف و شهود وجود دارد.

دشتکی عوامل عزم، صدق، توبه، انابه را به عنوان مقدمات سلوک؛ زهد، عبادت و تلطیف سر را به عنوان اصول سلوک؛ و توکل، رضا، تسلیم، توحید، اتحاد و وحدت را به عنوان متممات سلوک برمی‌شمارد که در مسیر این سلوک، احوالاتی مانند خلوت، تفکر، خوف و رجا، صبر و شکر بر سالک عارض می‌شوند. تأثیر مبانی هستی‌شناسانه، انسان‌شناسانه و معرفت‌شناسانه دشتکی بر عوامل سلوک مانند وحدت، تفکر، محبت و عشق مشهود است.

پس از آن، یک شمایل کلی از نظرات جوادی آملی درباره عوامل سلوک طرح شده است. وی ابتدا بر روش سلوکی عرفای پیشین از جمله ابن‌عربی تأکید می‌کند و به پیروی از آنها، عوامل سلوک را در دو بخش اعمال ظاهری و باطنی بیان می‌کند. ایشان عواملی دیگر مانند فقر، معرفت، تقوا و عبادت را مطرح می‌کند که در سلوک تأثیرگذار هستند و این عوامل با مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی وی در ارتباط هستند.

ایشان از پیروان مکتب حکمت متعالیه است و سبقه عرفانی دارد؛ بنابراین، می‌توان گفت هر دو اندیشمند نگاه عرفانی و فلسفی را توأمان دارند.

نتایج این پژوهش را می‌توان در چند عنوان دسته‌بندی کرد:

الف) اثر فلسفه بر عرفان

یک برداشت مهم از این پژوهش تأثیر نگاه فلسفی هر اندیشمند بر عرفان و ترسیم مراحل سلوک است. چنانکه پیش از این درباره هر دو اندیشمند به تفکیک (ذیل عنوان مقایسه روش‌های سلوکی هر اندیشمند با مبانی فکری او) صحبت شد، مبانی فکری و فلسفی آنها اثر مستقیم بر مراتب و مراحل سلوک از دیدگاه آنان داشته است. این آرا گاهی در آثار ایشان به عنوان مبانی فکری مطرح شده و گاهی از خلال مباحث عرفانی استخراج شده است.

ب) مقایسه آرای دو اندیشمند

یکی از نتایج این مقاله تأثیر عرفای پیشین بر فلسفه صدرای و پیروان او از جمله جوادی آملی است. غیاث‌الدین شاید از اولین کسانی است که ضمن آشنایی با فلسفه مشاء، اشراق را نیز با نگاه عرفانی خود تأیید کرده و در چینه سلوکی خود، چنانکه خود او تصریح می‌کند، از هر دوی اینها بهره می‌برد. نزدیک کردن این دو شاخه فلسفه که بعدها در اندیشه صدرایی به اوج می‌رسد، آغاز تحولی است در فلسفه که زمینه را برای حکمت صدرایی فراهم آورده است. از اینجا، می‌توان به تأثیر نحله‌های عرفانی بر فلسفه‌های پس از خود پی برد؛ عرفان‌هایی که برخلاف فلسفه که با مخالفت‌هایی روبه‌رو می‌شود، در همه دوران‌های درخشش اسلام در سرزمین‌های اسلامی به اشکال مختلف، زنده و پویا بوده‌اند. در این راستا، به نظر می‌رسد مقایسه آرای جوادی آملی با دشتکی به عنوان یک عارف متقدم سودمند باشد.

منابع

قرآن کریم

جعفری، حشمت‌الله (۱۳۹۵). *انسان‌شناسی از دیدگاه آیت‌اله جوادی آملی* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه رازی]. علم‌نت.

<https://elmnet.ir/doc/10952291-51568>

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۹). *تسنیم* (ج. ۱). نشر اسراء.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳ الف). تسنیم (ج. ۶). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳ ب). تفسیر موضوعی قرآن کریم (ج. ۲). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). معرفت‌شناسی در قرآن. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تسنیم (جلد ۲ و ۱۲؛ احمد قدسی، محقق). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ الف). تفسیر انسان به انسان. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ب). تسنیم (ج. ۴؛ محمدحسین الهی‌زاده، محقق). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ج). تفسیر موضوعی قرآن کریم. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). معرفت‌شناسی در قرآن. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱ الف). صورت و سیرت انسان در قرآن. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱ ب). ادب فنای مقربان. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱ ج). عمل عرفانی در پرتو علم و حیانی (تحقیق و تنظیم محمود قلی‌پور). نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). دین‌شناسی. نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (بی‌تا). علی بن موسی الرضا (ع) و القرآن الحکیم (ج. ۱؛ چاپ اول). نشر اسراء.
- دشتکی شیرازی، غیاث‌الدین منصور (۱۳۸۱). تحفه الفنی فی تفسیر هل اتی (تقدیم و تصحیح پروین بهارزاده). میراث مکتوب.
- دشتکی شیرازی، غیاث‌الدین منصور (۱۳۸۲). اشراق هیاکل النور (تقدیم و تحقیق علی اوجبی). میراث مکتوب.
- دشتکی شیرازی، غیاث‌الدین منصور (۱۳۸۶). مصنفات (مراه الحقایق و مجلی الدقائق کشف الحقایق المحمدیه الدقائق و اشراق هیاکل النور) (جلد ۱ و ۲؛ به کوشش عبدالله نوری). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دشتکی شیرازی، غیاث‌الدین منصور (۱۳۸۷). منازل السائرین و مقامات العارفین (تصحیح و ترجمه و شرح قاسم کاکایی). انتشارات فرهنگستان هنر.
- دشتکی شیرازی، غیاث‌الدین منصور (۱۳۹۱). اخلاق منصوری (به کوشش منصور ابراهیمی). پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مرکز احیای آثار اسلامی.
- رودگر، محمد جواد (۱۳۹۰). شناخت‌های لازم در سلوک عملی با نظر به آرای علامه جوادی آملی. مجله حکمت اسراء، (۸). <https://ensani.ir/fa/article/336076/>
- زارع، الهه، جوارشکیان، عباس، حسینی شاهرودی، سید مرتضی، و کاکایی، قاسم (۱۳۹۶). غیاث‌الدین منصور دشتکی میان دو راهی وحدت شهود و وحدت وجود. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۰ (۲)، ۲۰۷-۲۲۳.
- <https://www.doi.org/10.22059/jitp.2017.226832.522927>
- شیرازی، صدر الدین محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱ م). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الأربعة (المجلد ۶). انتشارات داراحیا التراث العربی.
- کاکایی، قاسم (۱۳۸۷). غیاث‌الدین منصور دشتکی و فلسفه عرفان منازل السائرین و مقامات العارفین (چاپ اول). انتشارات فرهنگستان هنر.
- گوهرین، صادق (۱۳۶۷). شرح اصطلاحات تصوف (دوره ده‌جلدی). انتشارات زوار.

References

The Holy Quran

- Dashtaki Shirazi, Gh. M. (2002). *Tohfah al-Fana fi Tafsir Hal Ata* (P. Baharzadeh, Ed.). Miras Maktoob Publication. [In Persian]
- Dashtaki Shirazi, Gh. M. (2003). *Asharaq Hiakal al-Noor* (A. Ojabi, Ed.). Miras Maktoob Publication. [In Persian]
- Dashtaki Shirazi, Gh. M. (2007). *Mossannaphat (Mereat al-Haghayegh va Mojalli al-Daghayegh)* (Vol. 1, 2; A. Noori, Ed.). The Institution of Cultural Records and Fames. [In Persian]
- Dashtaki Shirazi, Gh. M. (2008). *Manāzel al-Sā'erīn and Maghamat al-Arephin* (Gh. Kakaei, Trans. & Ed.). Art Academy Publications. [In Persian]
- Dashtaki Shirazi, Gh. M. (2012). *Mansouri Ethics* (M. Ebrahimi, Res.). Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Center for the Revival of Islamic Works. [In Persian]
- Goharin, S. (1998). *Explanation of Sufism terms, (Ten-volume series)*. Zavar Publication. [In Persian]
- Jafari, H. A. (2017). *Anthropology from the perspective of Ayatollahs Javadi Amoli* [Masters Thesis, Razi University]. Elmnet. <https://elmnet.ir/doc/10952291-51568> [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2001). *Tasnim* (Vol. 1). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2005a). *Tasnim* (Vol. 6). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2005b). *Thematic commentary on the Holy Quran* (Vol. 2). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2009). *Epistemology in the Qur'an*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2010). *Tasnim* (Vol. 2, 12; A. Qudsi, Res.). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011a). *Man to man interpretation*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011b). *Tasnim* (Vol. 4; M. H. Elahizadeh, Res.). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011c). *Thematic commentary on the Holy Quran*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2012). *Epistemology in the Qur'an*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2013a). *Face and body of man in the Qur'an*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2013b). *The politeness of the close ones*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2013c). *Mystical action in the light of revealed science* (H. I. M. Qalipour, Res. & Ed.). Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2014). *Theology*. Isra Publishing House. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (n.d.). *Ali Ibn Musa Al-Reza (AS) and Al-Qur'an Al-Hakim* (Vol. 1; 1th Ed.). Esra Publishing House. [In Persian]
- Kakaei, Gh. (2008). *Ghiyath al-Din Mansur Dashtaki and the mysticism philosophy of Manazil al-sairin va Magamat al-Arifin* (1th Ed.). Art Academy Publications. [In Persian]
- Rodger, M. J. (2012). Necessary knowledge in practical conduct in light of the views of Allamah Javadi Amoli. *Hekmat-e-Israa Magazine*, (8). <https://ensani.ir/fa/article/336076/> [In Persian]
- Shirazi, S. M. I. (1981). *Al-Hikma al-Muttaliyyah in al-Isfar al-Aqliyyah al-Araba* (Vol. 6). Arab Heritage Revival Publishing House. [In Persian]
- Zare, E., Jowarashkian, A., Hosseini Shahroudi, S. M. & Kakaei, Qh. (2017). Ghiyath al-Din Mansur Dashtaki, between the two paths of unity of intuition and unity of existence. *Journal of Islamic Philosophy and Theology*, 50(2), 207-223. <https://www.doi.org/10.22059/jitp.2017.226832.522927> [In Persian]